

Araştırma Makalesi / Research Paper

Rusya Müslümanları Üzerine Bir Amerikan Araştırması

Serge A. ZENKOVSKY*

Ecem ARLI**

Öz***

Rusya Müslümanlarının çağdaş tarihleri, yerlisi buldukları bölgelerde yönetimlerin uyguladığı politikalara karşı edindikleri tutumlar, Komünizme yaklaşımları gibi konular Rus Devrimi'nin ardından Amerikan araştırmacılarının daha fazla ilgisini çekmeye başlamış ve 1950'lerin ardından bu alanda yapılan Amerikan çalışmaları farklı bir merhaleye girmiştir. Bu makalede Serge. A. Zenkovsky; Eugene Schuyler'in Orta Asya topraklarındaki gözlemlerinden hareketle Rusya'nın Müslüman bölgesi hakkında oluşturduğu raporu *Turkistan*'dan başlayarak sırasıyla Richard Pipes'in Sovyetler Birliği'ndeki Türk halklarının rejimle arasındaki ilişkiyi irdelediği *Formation of the Soviet Union*, Firuz Kâzımzâde'nin Kafkasya halkının ülkülerinden ve özerk bir devlet kurma arzusundan bahsettiği *The Struggle for Transcaucasia*, Richard Frye'in erken dönem Orta Asya tarihini ele aldığı *History of Bukhara*, Edward Sokol'a ait 1916'da Orta Asya'da meydana gelen olaylara ve yerlilerle yönetim arasındaki anlaşmazlığa görece objektif ve tam bir açıklama getirmesi sebebiyle bir ilk olma özelliği taşıyan *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Charles W. Hostler'in Türk hükümdarları üzerinden Türk milliyetçiliğinin kökenini yorumladığı ve Türk halkları hakkında istatistiksel verilere yer verdiği *Turkism and the Soviets*, Alexander G. Park'ın Türkistan'ın Sovyetleştirilmesi hakkında rejimin günlük işleyişine değinerek rejim

Geliş Tarihi/Date Applied: 30.12.2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 16.03.2025

Makalenin Künyesi: Zenkovsky, S. A. (2025). Rusya Müslümanları üzerine bir Amerikan araştırması (E. Arlı, Çev). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 59, 153-172. (Çalışmanın ilk yayımı 1959'yapılmıştır) <https://doi.org/10.24155/tdk.2025.251>

* Zenkovsky, Serge A. "American Research on Russia's Moslems." *The Russian Review*, Jul., 1959, Vol: 18, No. 3 (Jul., 1959), pp. 199-217.

** Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğrencisi, ecemarli@outlook.com, <https://orcid.org/0009-0005-7947-7454>

*** Bu makalenin Türkçe ve İngilizce özetleri orijinal metinde bulunmamakta olup çeviren tarafından kaleme alınmıştır.

destekçilerini kategorize ettiği ve kamu kadrolarına tayin edilerek yükselen Müslümanlara değinmesi açısından da önem arz eden *Bolshevism in Turkestan*, Thomas G. Winner'ın Kazak entelektüellerinden örnekler vererek Kazakların İslâm'a yaklaşımından söz eden *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia* ve Ivar Spector'un Sovyetler ile Orta Doğu halklarının diplomatik ilişkileriyle alakalı bulgulara yer verdiği *The Soviet Union and Muslim World* eserlerine değinerek onları hem benzerlerinden üstün hem de yetersiz ve hatalı kısımlarıyla beraber incelemiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusya Müslümanları, Amerikan araştırmaları, Orta Asya, Türkler, Sovyetleştirme

American Research on Russia's Moslems

Abstract

The contemporary histories of Russia's Moslems and their attitudes towards the policies implemented by the local regimes in their respective regions started to attract more interest from American researchers after the Russian Revolution and studies conducted by American scholars in this field entered a new phase after the 1950s. In this article, Serge A. Zenkovsky examines various works on the Moslem regions of the Russia from different authors with highlighting their strengths as well as their shortcomings and errors. He starts with Eugene Schuyler's *Turkistan* report on the Moslem regions in Central Asia then moves on to Richard Pipes' analysis of the relations between the Soviet regime and Turkic peoples in *Formation of the Soviet Union*, Firuz Kazemzadeh's discussion on aspirations of the Caucasians and their desire to establish an autonomous state in *The Struggle for Transcaucasia*, Richard Frye's history of early Central Asia in *History of Bukhara*, Edward Sokol's groundbreaking work *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia* which provides a relatively objective and complete explanation of the events in Central Asia in 1916, Charles W. Hostler's *Turkism and the Soviets* which provides statistical data on Turkic peoples, Alexander G. Park's *Bolshevism in Turkestan* which discusses the Sovietization of Turkestan, Thomas G. Winner's *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia* which discusses the Kazakhs' approach to Islam and lastly he examines Ivar Spector's *The Soviet Union and Muslim World* which confers findings on diplomatic relations between the U.S.S.R. and Middle Eastern peoples.

Keywords: Russia's Moslems, American researchs, Central Asia, Turks, Sovietization

Yaklaşık doksan yıl önce Eugene Schuyler adındaki genç bir Amerikalı diplomat Moskova'da Amerikan konsolosu olarak görev yaptığı esnada yakın zamanda Ruslar tarafından ele geçirilen Orta Asya topraklarına doğru geniş kapsamlı uzun bir yolculuğa çıktı. Bu yolculuk sonucunda Rusya'nın oldukça büyük olan Müslüman bölgesi hakkında Amerikan tanıklığıyla oluşturulmuş ve günümüze dek en iyi birinci el rapor olma

niteliği taşıyan *Turkistan* adında iki ciltlik bir çalışma ortaya çıktı.¹ Çevik bir zekâyâ sahip olan bu hevesli diplomat, yakın zamanda Rus yönetimi altına giren arazinin ilk gözlemcilerindendi. Schuyler kendi kitabında örnek olarak imparatorluğun Rus olmayan doğu bölgelerindeki çarlığa özgü politikaların Batı Avrupa güçlerinin sömürge sistemlerinden belirgin bir şekilde farklılık gösterdiğini belirtti. Schuyler'e göre Türkistan'daki Rus politikası, fatihlerin Orta Asya yerlilerine karşı ırksal ve dinsel ön yargılara varmaması, misyonerlik faaliyetlerinin kısıtlanması, zorla dinden döndürmelerin engellenmesi ve sorumlu yönetim pozisyonlarında Müslüman vatandaşların yaygın olarak görevlendirilmesiyle karakterizeydi. Örneğin, Rus polisinin Orta Asya'nın yeni yönetim merkezi olan Taşkent'teki ilk âmiri katı Müslüman görüşleriyle bilinen bir Tatar'dı.

Rusya'nın büyük ve "egzotik" topluluğu olan, Rus İmparatorluğunda bir zamanlar tüm popülasyonun onda birini oluşturmuş ve Sovyetler Birliği'nde de yaklaşık olarak aynı oranı korumuş, Müslümanların kaderinin son zamanlarda Amerikalı uzmanların ve öğrencilerin ilgisini çekmesi hiç de şaşırtıcı değildir. Schuyler'in *Turkistan*'ı, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında Rusya'nın Müslüman topraklarıyla ilgilenen ve bu ülkede nispeten büyük bir tiraja ulaşan yayınların ilkiydi.² Bununla birlikte bu kitapların çoğu ya turistlerin yazılarıydı ya da aralarında belki de en yetkilileri olan ünlü Macar Doğu bilimci Armenius Vambery'nin eserlerinin de bulunduğu Avrupalı bilim insanlarının eserlerinin yeniden basımlarıydı.³

1917'de erken dönemlerinde Rusya'nın halklarına hızlı ve yenilikçi gelişmeler vadediği gibi görünen Rus Devrimi, menfaatlerinin bulunduğu Rusya'nın "Doğulu" uluslarına ve illerine olan ilgiyi yalnızca arttırabilirdi ve böylece Rusya'nın Müslümanlarının gelişimi, Amerikalı gazeteciler, siyasi gözlemciler ve bilim insanları arasında oldukça fazla yorumcu buldu.⁴

¹ E. Schuyler, *Turkistan, Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja*, New York, Scribner, 1876. 2 cilt. Bu kitabın yanı sıra Schuyler Rusya hakkında başka çalışmaları da yayımlamıştır. Bunlardan en önemlisi olan anıtsal eseri: *Peter the Great, Emperor of Russia*. New York, Scribner, 1890, 2 cilt.

² Bu yayınlar arasında en iyileri G. F. Wright, *Asiatic Russia*, New York, 1912, ve S. Graham, *Russian Central Asia*, New York, Macmillan, 1916, eserleriydi.

³ A. Vambery, *Western Culture in Eastern Lands*, New York. 1906. Bu üretken doğu bilimcinin diğer yazıları İngiltere'de yayımlansa da bu ülkede de popüler okuma materyali hâline geldi.

⁴ A. E. Hudson, *Kazak Social Structure*, Yale University Press, 1938, ve W. Jochelson, *Peoples of Asiatic Russia*, American Museum of Natural History, 1928. yayınının Rus Müslümanlara ayrılan bölümleri o dönemde bu alandaki tek bilimsel çalışmalarıydı. W. Mandel, *The Soviet Far East and Central Asia*, American Institute of Pacific Relations, 1944, ve A. A. Davies ile S. A. Steigert, *Soviet Asia*, New York, Dial Press, 1942, ise o yılların tipik politik yayınlarıydı.

Buna rağmen ne yazık ki bu yazarların çoğu Sovyetler Birliği'nin Müslüman vatandaşlarının büyük çoğunluğunu oluşturan Türk halklarının kültürel ve sosyal gelişimleri hakkında bir çalışma yapmak için çok az hazırlıklıydı. Yerel ve merkezî otoritelerce sağlanan malzeme, bu yazarlar tarafından gerekli eleştirel analiz yapılmadan kabul edildi, yerel Orta Asya gelenekleri ve lehçeleri hakkındaki bilgisizlik ise bu gözlemcilerin yerli halkla kişisel temas kurmasını önledi. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği arasındaki askerî iş birliği yıllarında ve II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki yıllarda Sovyetler Birliği'nin doğu kısmındaki bazı Amerikan gezginlerinin coşkusu, onların koşulların tarafsız bir şekilde incelenmesine yönelik girişimlerini gölgede bıraktı.⁵

SSCB'nin Müslüman nüfusunun dünü ve bugünü hakkındaki çalışmaları, 1950'lerin başlarında turist ve politikacılardan ziyade bilim insanları bu farklı ulusal ve kültürel gruplar hakkında çalışmalar yapmaya başladığında yeni bir döneme girmiş oldu. Bu dönemde Harvard Üniversitesi ve onun Rus ulusal sorunuyla ilgilenmeye başlayan bazı genç tarihçilerinin bulunduğu Rus Araştırma Merkezi, bu ülkede Rus-İslam araştırmalarının ana merkezi hâline geldi. O zamanlarda Harvard Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Biriminin yeni mezunlarından olan ve şimdilerde aynı kurumda Rus tarihi profesörü olarak görev yapmakta olan Richard Pipes, Sovyetler Birliği'nin Türk uluslarına dair tarihsel incelemelere önyak olan ilk kişiydi.⁶ 1950'de bu dergide yayımlanan Başkurtlar ve onların 1917-1922 iç savaşındaki faaliyetleri hakkındaki makalesiyse bu alanın öncü araştırmasıydı. 1954'te yayımlanan *Formation of the Soviet Union* isimli seçkin çalışmasının birçok bölümünü de Rusya'nın Müslüman bölgelerine ayırdı. Rusya'nın Müslüman gruplarının çağdaş tarihine ve onların Sovyet rejimine karşı tutumlarına dair özellikle ilgi duyulan bölümler ise kitabın komünist Müslümanları ele alan bölümleriydi. Profesör Pipes, Müslümanların devrimciliğe ve komünist propagandaya karşı bağışıklığının bulunmadığını ve çok sayıda Sovyet Müslümanının Beyaz Rus ordularıyla yapılan mücadelelerde önemli destek sağladığını ortaya koydu.⁷

⁵ Örneğin bakınız, H. A. Wallace, *Soviet Central Asia*, New York, 1946, ve İngiliz yazarlar W. P. ile Z. Coates, *Soviets in Central Asia*, New York, Philosophical Library, 1952.

⁶ R. E. Pipes, "The First Experiment in Soviet National Politics – The Bashkir Republic, 1917- 1920," *The Russian Review*, IX, 1950, ss. 303- 319.

⁷ R. E. Pipes, *The Formation of the Soviet Union, Communism and Nationalism, 1917-1923*, Harvard University Press, 1954 ss. XII ve 355. Ayrıca makalelerine bakınız, "Muslims of Soviet Central Asia – Trends and Prospects," *Middle Eastern Journal*, bahar ve yaz 1955.

Bir başka genç Harvard tarihçisi ve şimdilerde Yale Üniversitesinde tarih profesörü olarak görev yapmakta olan Dr. Firuz Kâzımzâde, 1951’de çıkan *The Struggle for Transcaucasia*⁸ adlı eserinde Transkafkasya halkının ulusal ülkülerini ve kendi devletlerini kurma çabalarını belirgin ve etkili bir biçimde açıkladı. Bu bölgenin ana Müslüman topluluğu olan Azerbaycanlılar hakkındaki bölümler ise özellikle ilgi çekici bir okuma deneyimi sunmaktaydı. Erken dönem Orta Asya tarihi, tanınmış Harvardlı bir Doğu bilimci olan Ağa Han Üniversitesi İran Dili ve Edebiyatı Profesörü Richard Frye’in da ilgisini çekti ve yazar bununla birlikte 1954’de *History of Bukhara*’yı yayımladı.⁹

Yine bu eserlerin meydana geldiği zamanlarda Edward Sokol tarafından yazılan *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia* adında mükemmel bir tez, John Hopkins Press tarafından yayımlandı¹⁰ ve mevcut araştırmanın yazarının bazı çalışmaları Amerikan ve İngiliz dergilerinde çıktı.¹¹ Bu noktada Edward Sokol’un çalışması özellikle değinilmeyi hak etmekte çünkü o, 1916’daki Orta Asya olaylarına ve Orta Asya yerlileri ile çarlık yönetimi arasındaki anlaşmazlığa eksiksiz ve nispeten tarafsız bir açıklama getiren ilk kişiydi.

Geçtiğimiz son birkaç senede bu ülkede tamamen Rus-Müslüman ilişkilerine ayrılan dört yeni kitap yayımlandı. Tümü bu çalışmada ayrı ayrı bahsolunmaya layıktır: Albay Charles W. Hostler, *Turkism and the Soviets*, 1957; A. Park, *Bolshevism in Turkestan, 1917- 1927*, 1957; Thomas Winner, *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, 1958; ve Ivar Spector, *The Soviet Union and the Moslem World*, 1959. Bunların arasından Albay Hostler’in kitabı ise geniş ve her şeyi kapsayan

⁸ F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, 1917- 1920, New York, Philosophical Library, ss. XIII ve 356.

⁹ R. Frye, *History of Bukhara*, Medieval Academy, 1954, s. 178.

¹⁰ Edward Sokol, *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, Johns Hopkins University Press, 1954, s. 184. Bu kitabın S. Zenkovsky tarafından AATSEEL Bülteni’nde yapılan değerlendirmesine ayrıca bakınız, XII, 1954. Diğer önemli çalışmalar arasından J. K. Birge, *A Guide to Turkish Area Study*, American Council of Learned Societies, 1949, bibliyografyası sebebiyle kıymetlidir; T. Dawletschin, *Cultural Life in the Tatar Autonomous Republic*, SSCB’de bir araştırma programı, 1953, çalışması hakkındaki yarı araştırmalara ve yarı incelemelere de ayrıca değinilmelidir.

¹¹ Serge A. Zenkovsky, “A Century of Tatar Revival,” *American Slavic and East European Review*, 1953, ss. 303-318; “Kulturkampf in Prerevolutionary Central Asia,” *The Slavonic and Eastern European Review*, 1954, ss. 424-443; “The Fate of the Crimean Tatars,” *Novoe Russkoe Slovo*, 19 Ekim, 1952; “The Turks of Russia,” *Novyi Zhurnal*, 1956, XLVI, ss. 172-196; ve “A Tataro-Bashkir Feud of 1917-1920,” *Indiana Slavic Studies*, c. II, 1958, ss. 37-61.

yaklaşımı sebebiyle bu araştırmada birinci sırayı hak etmektedir.¹²

Albay Hostler'ın araştırmasının en ilgi çekici yanını Türk milliyetçiliğinin kökeni ve yükselişi oluşturur. Yazar, C. H. Haynes'in¹³ "Milliyetçiliğin, ilkel toplumların bile bir niteliği olduğunu kolayca kavrayabiliriz." fikrine katılır ve tarih sahnesine ilk çıkışlarından itibaren Türklerin siyasi tutumunda militan milliyetçiliğin ayırt edici bir özellik olduğunu belirtir. Ancak bu eleştirmenin görüşüne göre ilk Türk fatihlerinin dinamik genişleme hareketlerinin milliyetçilik ifadesi olarak yorumlanmasının mümkün olup olmadığı hususu tartışmalıdır; "millî saldırganlık" terimi Attila, Cengiz Han, Timurlenk ve Selçukluların hükümlerini altındaki Türk ve Moğolların askerî kahramanlıklarını tanımlamak için daha uygun olacaktır. Gerçekten de Moğolistan ve Altay tarafından gelen bu az sayıdaki göçebe insanlar, tarihî kroniklerde görüldükleri anda hemen fatihler ve imparatorluk kurucuları için alışlagelmemiş bir kabiliyet, hükümleri altına girmiş halklarla ise sıra dışı asimilasyon yetileriyle eşleşen bir yetenek sergilemiştir. Görünen o ki Asya ve Doğu Avrupa'nın Türkçe konuşan mevcut nüfusunun onda birinden daha azı antropolojik olarak Altay (Türk-Moğol) kökenlidir, geriye kalan onda dokuzluk kısım veya daha fazlası Türkleşmiş İranlılar, Finler, Slavlar, Kafkasyalılar veya benzer karışımlardır. Hostler, bir asrın üçte biri kadar zaman önce Arnold Tonybee'nin "iklimdeki bazı değişimler sebebiyle doğal yörelerinden sürülen barbar bir göçebe halkın" on birinci ve on ikinci yüzyıllarda Doğu Anadolu'yu hızlı bir şekilde Türkleştirmesi karşısında şaşkına döndüğünü okuyucuya hatırlatır. Bu yoğun "yerleşik, sosyal bakımdan kültürlü halkın" ilkel göçebeler tarafından ani bir asimilasyona uğratılması olgusu özellikle dikkat çekicidir çünkü "Selçuklular kendi cephelerinde dahi sayıca bir askerî güce sahip değildi ve istilacıların sayısı azdı." Türklerin bu doğal yatkınlıklarını korudukları ve sonradan yirminci yüzyılda Sovyet yönetimi altında dahi aynı sürecin hâlâ gözlemlenebildiği eklenebilir: Dağıstan'ın dağda yaşayan sakinleri, Azerbaycan ve Orta Asya'nın İranlıları ve Volga-Kama havzasının Finleri 1920'lerin sonlarında ve 1930'larda hâlâ süregelen Türkleşmenin tesiri altındaydı.

Yirminci yüzyılın Pantürkist ideologlarının milliyetçi öğretilerinde Türklerin dinçliği, fetih kahramanlarının cesaretli davranışları, yabancı halklara hükmetmekte ve onları benzeştirmekteki başarıları bir hayli övülen özelliklerdi ve hâlâ da Türklerin bazı siyasi liderlerini etkilemeyi

¹² Charles W. Hostler, *Turkism and the Soviets*, New York, F. Praeger, 1957, ss. XIV, 244; ayrıca makalelerine bakınız, "Trends in Pan-Turanism," *Middle Eastern Affairs*, 1952, I, ve "The Turks and Soviet Central Asia," *Middle East Journal*, 1958, III.

¹³ Charles W. Hostler, *Turkism and the Soviets*, New York, F. Praeger, 1957, s. 86.

sürdürmektedir. Eski Türklerin askerî geleneği, yayılma hevesi ve “kadim” (anlaşıldığı üzere göçebe) kültürleri ve bunların yanı sıra Japon Denizi’nden Atlas Okyanusu civarlarına dek Türk İmparatorluğunun olası yeniden doğuşu gibi konular; 1900-1920’lerin modern Türk ve Pantürkist milliyetçiliğinin temelini atan Ziya Gökalp, Hüseyinzâde, Ağaoğlu ve diğerleri gibi milliyetçi yazarlarının öncelikli mevzuları hâline gelmiştir. Bununla birlikte C. Validov gibi daha gerçekçi bazı Türk tarihçilerin ise “kadim kültürün” yalnızca bir söylenceden ibaret olduğunu ve Attila ile Cengiz Han’ın Türk değil Moğol olduğunu rahatlıkla kabul ettikleri unutulmamalıdır.¹⁴ Rusya’da dikkate değer miktardaki Müslümanın biraz ölçüsüz olan bu Pantürkist hayallere kapıldığından şüphe edilmekle birlikte 1910-1918 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Türkiye’de Jön Türkler, Pantürkist ideologların ihtiraslarını bilfiil desteklemiş ve nüfusun Türk olmayan çoğunluğunun asimilasyonunu başlatmayı ve sürdürmeyi hedef edinmiştir. Türk olmayan uyruk gruplarının tüm teşkilatlanmaları ve etkinlikleri kesinlikle yasaklanmış; Türkçe, yönetimin ve okulların özel resmî dili hâline gelmiştir. Özerklik fikirleriyle gayretle mücadele edilmiş, resmî bir İngiliz el kitabı Türk programının amacını “tek millet, tek dil ve tek yönetim” şeklinde özetlemiştir. Önde gelen bir Jön Türk ise “Türk olmayan ulusları güç kullanarak Türkleştirmeliyiz.” şeklinde bir beyanda bulunmuştur.¹⁵

Jön Türklerin asimilasyon politikaları radikal Türk ve Rus-Türk uyruklu ideologlar arasında ortak bir yankı buldu. Böylesine bir politika Attila ve Cengiz Han’ın kadim geleneğiyle görünüşe göre uzlaşa içindeydi ancak bazı gazetecilerin gözünde onlar “diğer ulusları baskıya maruz bırakmadılar. Tanrıları barıştan meydana gelmiş biriydi ve sömürgecilik hırsından yoksundu... Türklerin ise en yüksek ahlaki erdemleri gerçekleştirmek gibi kıymetli bir vazifesi vardı.”¹⁶ Bu ahlaki erdemler, Pantürkistlere göre Turan İmparatorluğu’nun temelini oluşturmaktaydı ve bu imparatorluk yalnızca Türkiye, Orta Asya, Kafkasya, Moğolistan, Mançurya ve Altay ile sınırlı kalmayıp aynı zamanda Sibiryâ’nın büyük bir kısmı ile Rusya’nın Volga-Ural bölgesini de kapsayacaktı.¹⁷ Onların hayalindeki imparatorluk, Cengiz Han’inkinden daha küçük kalacaktı. 1918’deki Alman yenilgisi ve Osmanlı Türkiye’si’nin dağılması, bu olağanüstü tasarılar bir son verdi ve Kemal Paşa geniş kapsamlı bir imparatorluktan ziyade aşağı

¹⁴ Dj. Validov, *Millet ve Milliyet (Nation and Nationalism)*, Orenburg, 1914. Ayrıca bakınız: S. A. Zenkovsky’nin “8. Bölüm”ü, *Panturkism and the Islam in Russia*, yayımlanacak.

¹⁵ Hostler, age., s. 99, 100.

¹⁶ age., s. 106-107.

¹⁷ age., s. 106- 107, 141-143.

yukarı Anadolu'nun sınırlarıyla kısıtlanmış küçük ama gerçekçi bir Türk Cumhuriyeti kurmayı yeğledi. Yine de Rusya'daki bazı Türk politikacılar emellerinden vazgeçmedi. Albay Hostler, özellikle de Polonya'da bu politikacıların sürgündeki etkinliklerine dair oldukça aydınlatıcı verilere rastladığı için şanslıydı. "Albaylar" olarak anılan Pilsudski çevresindeki bir grup siyasi "patron", Rusya'daki ulusal azınlıklara destek veren faal bir kampanya düzenledi. Görünüşe bakılırsa Polonya'daki Beyaz Rusların, Ukraynalıların, Almanların ve Litvanyalıların yeniden canlanan bu halkın üçte birinden fazlasını teşkil ettiğini ve Rusya'da bölücülüğü desteklemenin ateşle oynamaktan farksız olduğunu unutmuşlardı. Rusya'yı zamanla parçalama umuduyla Polonya'daki Kafkas ve Türk göçmenlere 1926'dan beri bu destek sağlandı. Polonya istihbaratı tarafından cömertçe finanse edilen Varşova'daki sözde "Prometheus Kulübü" ise bu ayrıştırıcı kışkırtmanın esas organı hâline geldi. Sayıları bir düzineyi aşan Türk, Kafkas, Kırmımlı ve diğer ulusal gazetelerin arasından Paris'teki *Le Prométhé*, Polonyalı çeşitli siyasi ve askerî makamlar tarafından desteklendi. Kaderin bir cilvesi olacak ki Polonya'nın Tatar, Ukraynalı ve diğer Rus karşıtı bölücülerinin arkasında duran bakanı Golowko, sonradan Galiçya'daki Leh terörüne gücenen Polonya karşıtı bölücülerin kurbanı oldu. Golowko'nun kefilliği ve Polonya'nın mükelleflerinin yardımıyla Rusya'nın parçalanmasına yönelik ayrıştırıcı hareket, Varşova'da on yılı aşkın bir süre boyunca ilerlemeyi sürdürdü. "Rus olmayan ulusları ve sürgündeki hükümetleri temsil eden Ulusal Bağımsızlık Komitesi de bu projenin içine dâhil edilip düzenli olarak sübvansiyonlardan ve diğer desteklerden yararlanırken" Türkistanlı, Kafkas ve Tatar subaylar askerî eğitim maksadıyla Polonya ordusuna kabul edildi.¹⁸

Polonya'nın çöküşünün ardından bazı azınlık politikacılar ve provokatörler ülkeyi terk etti ve Romanya ile İsviçre'de kısa bir süreliğine kaldıktan sonra aceleyle Almanya'ya geçtiler. Görünüşe göre bazıları, Polonya ve Almanya hâlâ savaşta olmasına rağmen Polonya genelkurmayının yurt dışındaki sözde Pilsudski fonundan ve buna karşılık gelen Nazi kuruluşlarından aynı anda yararlanmayı da başarmıştı. Hitler'in teşkilatları, Türk göçmenlerle en az Polonyalılar kadar ilgiliydi ve onları Berlin ve Ankara'daki Nazi hizmetine çekmek için ellerinden geleni yaptı. Tatar ve Kafkas siyasetçiler ise Rosenberg'in *Ost-Ministerium*'unda ve Sovyet savaş esirlerinin arasından Müslüman "gönüllüler" toplamaya çalışan SS Yüksek Komutanlığında cana yakın bir karşılama buldu. Bu iki kurum tarafından Türkistan, Kırmım, Kafkasya vb. için yeni "Millî Komite"ler oluşturulurken Müslüman askerler Alman komutasındaki Türk-Tatar birimlerine alındı.

¹⁸ age., s. 156- 160.

Bu esnada Türk-Tatar göçmenlerinin ve hatta Türk ordusunun desteği, Amerika'daki güvenlik servisinde I. Dünya Savaşı sırasında bu ülkedeki sabotaj faaliyetleriyle tanınan Ankara'daki Alman büyükelçisi Franz von Papen tarafından ısrarla talep edildi. Son savaş sırasında Türk dış işleri, Müttefik davasına sempati duyduklarını ileri sürerken Büyük Britanya ile iki askerî antlaşma imzalayıp Batılı kaynaklardan silah ve mühimmat tedarik ederken¹⁹ Türk Genelkurmay Başkanı Mareşal Çakmak, Papen ile kurduğu istikrarlı irtibatı sürdürdü. Çakmak, Nazilerin Rusya'da sabotaj ve kışkırtma niyetiyle Türk-Tatarları askere almasını destekledi ve bu tür faaliyetlerde faydalı olabilecek Kafkas ve Türk-Tatar subaylarını da Türk ordusundaki aktif görevlerinden serbest bırakacağına dair vaatte bulundu.²⁰ Ancak daha sonra, Alman yenilgisinin muhtemel olduğu anlaşıldığında Türkiye hızla Türk-Tatar politikacılara destek vermeyi kesme kararı aldı. Birçoğu Türkiye'den sürgün edildi, diğerleri mahkemelere gönderildi ve Rusya'dan gelen yaklaşık iki yüz Müslüman mülteci Sovyet hükûmetine teslim edildi.

Albay Hostler'in kitabında yer alan Türk halkları hakkındaki istatikselsel veriler, bu esrarengiz raporlar kadar çarpıcı olmamasına rağmen oldukça yararlıdır. Bu bilgiler bazı yanlışlıklar içermekle beraber genel olarak iyi kontrol edilmiştir. Örneğin Hiung Nu veya Hunlar, Çin kaynaklarında MÖ 2000'de değil de ancak MÖ 3. yüzyıldan itibaren görülmektedir. Albay Hostler, 17. sayfada Lazların sayısını 46.000 olarak verirken 20. sayfada 100.000-170.000 olarak vermektedir. Üst Volga'daki bir Türk halkı olan Çuvaşlar arasında yalnızca yüzde birlik veya ikilik bir kısım Müslümandır ve bu nedenle de Çuvaşlar, İslam medeniyetine ait bir halk olarak kabul edilemez.

Sovyet dönemine ve sözde "millî muhalefet" konularına ayrılan sayfalar eleştiriye daha çok maruz kalmıştır. Basmacı hareketi hiçbir surette Türk milliyetçiliği ruhunun taşıyıcısı olarak görülemez. Son derece muhafazakâr olan ve din adamları ile kabile reisleri tarafından yönetilen Basmacılar, radikal Türk milliyetçilerden de en az komünistlerden nefret ettikleri kadar nefret etmiştir. Bu bağlamda ünlü Pantürkist Velidi Togan, Korbaşı Lakay'ın (bir Basmacı lideri) çok sayıda inançsız cedidi (liberal milliyetçiler) öldürmekten kıvanç duyduğunu belirtir.²⁰ Birçok Kurbaşı birliğinin askerî operasyonları, komünist karşıtı Rus subaylar tarafından denetlenmiş ve Fergana'daki Basmacı hareketinin lideri olan Madamin Bek, uzun süre Monstrov'un taşralı Rus ordusuyla iş birliği yapmıştır. Aynı şekilde

¹⁹ Örneğin bakınız, Winston Churchill, *Second World War*, New York, 1949-1952, c. I, s. 375, II, ss. 505, 536-7; III, s. 95; IV, s. 705.

²⁰ A. Velidi Togan, *Bugünkü Türkili ve yakın tarihi*, İstanbul, 1942-47, s. 467.

Hostler tarafından da yinelenen bazı Türkistanlı mültecilerin iddiasına göre 1930'larda Orta Asya'da kuvvetli bir Sovyet karşıtı milliyetçi muhalefetin varlığı ise en hafif deyimle şüphelidir. Birçok Orta Asyalı Müslümanın Stalin'in temizliklerine kurban gittiği ve bu Orta Asyalı yerlilerin genellikle komünist rejimi hoş karşılamadığı da inkâr edilemez. Ancak bu kişilerin mutlaka herhangi bir örgütlenmiş milliyetçi muhalefetin üyesi olduğu sonucuna varmak yanıltıcı bir izlenime sebebiyet verecektir. Bazı milliyetçi Özbek göçmenlerin son yıllarda ulusal Sovyet karşıtı direniş kahramanı ilan ettiği eski bir Komünist Parti sekreteri olan Ikramov'un ıslah edilmesi,²¹ böylesine örgütlenmiş Orta Asya muhalefetinin varlığına dair dikkatli bir şekilde öne sürülen iddiaların belki de en kuvvetli güdüleyicisidir.

Son olarak Albay Hostler da önceden bahsi geçen *Le Prométhé* (Fransızca) veya *Wschod- Orient* (Lehçe) gibi Polonya istihbarat servisi tarafından yayımlanan güvenilir olmayan yayınları çekinmeden kullanmıştır. Bu yayınların hiçbiri ne bilimsel ne de Türk milliyetçisi organlardır, yalnızca ucuz propaganda broşürleridir. Bununla birlikte tüm bu yetersizlikler çalışmanın yarattığı genel olumlu izlenimi yok etmez, şüphesiz ki Türk halkları ve ulusal hareketleri üzerine yapılan bu çalışma oldukça ciddi bir katkıdır.

Alexander G. Park'ın Orta Asya'nın Sovyetleştirilmesi üzerine yaptığı araştırması *Bolshevism in Turkestan, 1917- 1927*,²² bu eleştirmene göre Eugene Schuyler'in *Turkistan*'ının yayımlanmasından beri Rus Müslümanlar hakkındaki yalnızca en iyi Amerikan araştırması olmakla kalmayıp aynı zamanda herhangi bir alanda iktidar sağlamaştırması üzerine Sovyet yöntemleri hakkında yapılmış oldukça benzersiz ve yeterince takdir edilmiş öncü bir çalışmadır. Yönetimin oluşması, kitle propaganda medyası, *eski rejim*'in önde gelen sosyal sınıflarıyla mücadele, bölgenin ekonomik dönüşümü ve Sovyetleştirilmenin diğer pek çok yönü adım adım olarak ilk kez Park tarafından incelenmiştir. Onun yöntemi Sovyet rejimini incelemenin iyi bir modeli olarak iş görebilir ancak o bir parça egzotik ve sınırlı bir alanla ilgilendiği için Sovyet Rusya üzerine uzmanlaşan birçok siyaset bilimciyi ve tarihçiyi araştırmasını okumaktan alıkoymuş dahi olabilir. Aksi takdirde bu kitabın Sovyet rejimi araştırma yöntemlerine olan etkisi çok yoğun olmalıydı. Yazar, ne ilk Marksist diktatörlerin dramatik perde arkası entrikalarını arar ne de siyasi ve ulusal çatışmaların üstünkörü bir tanımını sunar. Tam tersine 1917- 1927 yıllarının salt siyasi olaylarını ikincil bir konuma indirir ve Sovyet gelişimini değerlendirmede daha tekdüze fakat en hayati yön olan neredeyse tamamen komünist yönetimin çeşitli

²¹ B. Hayit, *Turkestan in XX Jahrhundert*, Darmstadt, 1956, s. 336.

²² A. G. Park, *Bolshevism in Turkestan, 1917-1927*, New York, Columbia University Press, 1957, ss. XIV, 428.

bölümlerinin günlük işleyişine odaklanır.

Kitap, devrimin yerel halkı herhangi bir önemli politik eyleme tamamen hazırlıksızken yakaladığı 1917'deki Orta Asya koşullarının bir tanımıyla başlar. 1917'de standart Rus veya Batı Avrupa üniversite öğrenimine sahip bir tane bile Tacik ve Özbek bulunmadığını da eklemek yersiz olmayacaktır. Orta Asya yerlileri yerel özerklik için bir örgüt oluşturmaya teşebbüs ettiklerinde herhangi bir özerk yönetim dairesini yönetmeye uygun sadece birkaç Özbek ve Tacik entelektüel bulabilmişti. Örneğin sözde Hokand özerkliğinin yöneticilerinin çoğunluğu ya Ruslardan ya Azerbaycanlılardan ve Kazaklardan ya da Rus kamplarından kaçmış Avusturya-Macaristanlı savaş esirlerinden oluşuyordu. Muhtemelen yerli işçi sınıfının “kadroları” siyasi alt tabakadan hâlâ daha zayıftı. 1926'ya dek tüm Türkistan'da yarısından daha azı yerli Müslümanlar olan yüz binden az sanayi ve kent işçisi vardı. Bu sosyo-yapısal alışıl gelmedik özellikler göz önüne alındığında Orta Asya'da yerli komünist grupların ve Sovyet aygıtların kuvvetlendirilmesi Rusya'nın Marksist yöneticileri için büyük boyutlarda bir görevdi. İç savaş yıllarında, acil durum koşulları ve onların Moskova'dan soyutlanması göz önünde bulundurulduğunda yerli komünistler ve sosyalistler (Orta Asya'daki Sovyet rejiminin 1919'a kadar komünist-sosyalist koalisyonu koruduğu unutulmamalıdır.) bu sorunu şu şekilde çözdüler: İktidar bölgedeki “Avrupalı” liderlerin elinde kaldı ve yerliler rejimin üst kademelerinden tamamen dışlandı. İç savaşın sona ermesinin ardından merkezî Sovyet hükûmeti yerel “iktidarı gasp edenler” üzerinde kontrol sağladığında Parti Merkez Komitesi, yönetimin ve partinin sözde yerleştirilmesi hususunda ısrar etti. Müslümanları komünist örgüte dâhil etmek adına güçlü adımlar atıldı. Sovyet polisine, parti saflarına ve idari organlara daha fazla yerli getirme çabalarının hikâyesi Park'ın araştırmasının en kıymetli bölümünü oluşturur.

Sovyetlerin en eski yerli müttefikleri, Buhara'daki sözde ceditlerdi (din karşıtı ve radikal Türk milliyetçileri). Buhara'nın serbest fikirli milliyetçilerini neredeyse yok eden Emir'in Orta Çağ polisinin elinde ağır zayıyat veren ceditçiler,²³ Taşkent'in Marksist yöneticilerinden yardım istedi. Bir yıl sonra “topluca” alınan bir vergi, Komünist Parti ve rejimin eski Rus Orta Asya vilayetlerinden gelen ceditçiler tarafından güçlendirilmesini sağladı. Bu Pantürkist milliyetçilerce sağlanan destek, Orta Asya Sovyet bürokrasisine ilk yerli kadrolarını sağladı ve bölgenin daha fazla Sovyetleşmesi için bir sıçrama tahtası görevi gördü. Ceditçiler, 1920'li yıllarda yerel ekonomik ve sosyal yapının kamusallaştırılması için elverişli araçlar sağlamış oldu.

²³ age., s. 46,57.

Park'ın bulgularını özetlerken Orta Asya'daki komünist rejim destekçilerinin mahiyetinin gerçekten "uluslararası" olduğuna hükmetmek mümkündür. Bunların her biri kendi amaçları olan dört ya da beş farklı ulusal gruba ayrılabilirdi. İlk grup, birçoğu işçi ve köylü yerleşimciler olan Rus ve Ukraynalılardan oluşurdu. Daha kozmopolit olan ikinci grup; Lehler, Ermeniler, Estonyalılar, Letonyalılar, Yahudiler, Gürcüler vb. diğer Avrupalı yerleşimcileri birleştirirdi. Hem Rus hem de Müslüman ulusal bağlılığından yoksun olmaları sebebiyle bu grup, Sovyet rejimine en sağlam desteği sunmuştur. Yönetimde de bu kişiler genellikle üst düzey bürokratların çeyreğini oluştururdu. Örneğin Moskova tarafından Taşkent'te kurulan Türkistan Komisyonu bir Ermeni, bir Gürcü, bir Letonyalı ve bir Yahudiden oluşmaktaydı (Safarov, Eliava, Peters, Kaganoviç). Bu komisyonun amaçlarından biri hem "Rus şovenistleri" hem de "Müslüman milliyetçileri" ortadan kaldırmaktı ve hedefini de kayda değer derecede gerçekleştirdi. Üçüncü grup, iç savaş sırasında Taşkent Sovyeti'nin esas savaş ekibini oluşturan eski Macar, Avusturyalı ve Alman savaş esirlerinin oluşturduğu "Enternasyonalist Taburu"ydü.²⁴ Dördüncüsü Sovyetlerin Müslüman ortamına nüfuz etmek için en iyi ajanları olan ve yerli Sovyet silahlı kuvvetleri, komünist provokatörler ve gazeteciler için eğitmenler sağlayan Tatar komünistleriydi.²⁵ 1927'de yerel parti gruplarının 26.819 üyesinin 11.488'i Özbeklerden oluşurken Komsomol'da 36.131 genç Özbek bulunuyordu. Koçi olarak anılan Müslüman "Yoksul Köylüler" Birliği'nin 1922'de 2.000 grupta yaklaşık 260.000 üyesi vardı.²⁶ Sovyet aygıtının ve parti safalarının bu belirli çok uluslu yapısı kaçınılmaz olarak ulusal anlaşmazlığa ve nihayetinde de yukarıda da belirtildiği gibi Türkistan Komisyonu tarafından hem yerli hem de Rus-Ukraynalı yerleşimcilere karşı başlatılan bir teröre önyak oldu. Komünistler, rejimlerinin ilk yıllarında yoğun bir şekilde Rus-Ukraynalı işçilere ağırlık verirken sonraki dönemlerde her zaman ceditçi yoldaşlarının yardımıyla yerli Müslümanları gayretle işe aldı. İkrarov, Hocaev, Şahahmedov ve Ryskulov gibi bazı yerli Müslümanlar neredeyse yirmi yıl boyunca nüfuzlarını sürdürerek parti ve yönetimde en üst seviyeye ulaştılar.

Alan sınırlandırması, Alexander Park tarafından toplanan ve analiz edilen malzemenin zenginliği hakkında kapsamlı bir müzakereye olanak vermemektedir. Bahsolunan malzeme Türkistan'da Sovyetleşmenin ilk on yılının oldukça geniş bir resmini sunmaktadır. Parti, eğitim, din, ekonomi, tarım, toprak reformu, kültür devrimi ve yönetimin "millileştirilmesi"

²⁴ age., s. 30, 27, 28, 33.

²⁵ age., s. 52.

²⁶ age., s. 137, 142, 152.

ya da daha da iyi bir ifadeyle “yerleştirilmesi” yaklaşık 400 sayfada itina ile incelenmiştir. Park, Sovyet propagandasının ve eğitime dair uğraşların oldukça dikkat çekici başarılarına rağmen 1917-1927 yıllarında yerli nüfusun herhangi bir büyük kesimini kalıcı olarak kazanamadıklarını ve faaliyetlerinin “Rusya’nın etnik sorunları bağlamında yalnızca Sovyet sömürgeciliği olarak tanımlanabilecek yeni bir sömürü türüne yol açtığı” kanısına varmaktadır. O, şunu da ekler: “Eğer SSCB’nin Rus olmayan halkı komünist polis terörünün, baskısının ve sömürsünün acısını hissettiyse yükleri pek çok açıdan büyük Rus milletinin tahammül ettiğiinden daha büyük olmamıştır. Lenin’in halkın içsel hedefleri ile Marksizmin devrimci hedefleri arasındaki geniş ayrılığı erken tanımasından kaynaklanan halk kitlelerine ve onların devrimcilik kabiliyetine duyulan güvensizlik, Rusya’daki tüm Bolşevizm tarihi boyunca ip gibi uzamaktadır.”

Burada incelenen üçüncü kitap olan *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*’da²⁷ Thomas G. Winner, önceki yazarlardan nispeten daha dar bir konuya odaklanır ve Rusya’nın Kazaklarının yalnızca halk bilimi, halk edebiyatı ve kısmen de kültürel gelişimini ele alarak bu az bilinen göçebe halkın yaratıcı dehasının kıymetli ve ayrıntılı bir incelemesini sunar. İslâm’dan epey az etkilenmiş olan Kazaklar, Rus egemenliği öncesinde başlıca Türk boylarından biriydi. Türkistan veya Kazan’dan gelen Müslüman misyonerler ve bilginler, Kazak bozkırlarına ancak ara sıra girebilmekteydi. Winner, bu dönemde Kazakların “dinî bilincinin Muhammed’in kim olduğunu bilen bir tane dahi bozkır savaşçısı bulunmayacak kadar yüzeysel olduğunu” hatırlatır. Bu göçebeleri medenileştirme ereğiyle onlara misyoner İdil Tatarları gönderen ve aralarında İslam okullarının inşa edilmesini emreden kişinin aslında II. Katerina olduğu da eklenebilir. Yine de ilk olarak 18. yüzyılın sonlarında Kazakistan bozkırlarına sokulan İslam, Kazakların Muhammed’in öğretilerini tamamıyla benimsemesini sağlayamamıştır. Bu nedenle Kazak sözlü ve yazılı edebiyatı, klasik Fars ve Arap kalıplarından etkilenen Tatar, Türk ya da Özbek eserlerine kıyasla daha bağımsız bir şekilde gelişti. 19. yüzyılın ortalarına değin Kazaklar yalnızca sözlü destanları ve gazelleri biliyordu. Yazılı edebiyat, Rus kültürel etkisinin akabinde yavaş yavaş gelişmeye başladı. Böylece Rus-Kazak okulları yalnızca yerli idareciler yetiştirmekle kalmadı, aynı zamanda Kazak kültürünün Ruslaştırılmasına da katkıda bulunmuş oldu. Aynı zaman zarfında eğitimini yeni tamamlamış Kazak bürokratlar, Rus felsefesi ve edebiyatına aşına olmaya başladı ve en nihayetinde

²⁷ T. G. Winner, *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, Durham, Duke University Press, 1958, ss. XIV, 269.

dönemin liberal, demokratik ve millî düşüncesiyle de tanıştı.²⁸

“Batılılaşmış” Kazak aydınlarının ilk temsilcisi olan Velihanov (1837-1865), aristokrat bir ailenin oğlu ve bir hanın torunuydu. Rus ordusunda subay olarak görev alan Velihanov, Dostoyevski ve diğer Rus entelektüellerinin yakın birer arkadaşı oldu. Yaratıcı bir yazardan daha ziyade bir bilim insanı, coğrafyacı ve halk bilimciydi ancak bununla birlikte eğitilmiş Kazakların sonraki nesillere yön veren yeni bir Kazak entelektüel türünün de ilk örneğiydi. Demokrasi ve sosyal adalet fikirlerini özümsemiş bir “hakikat arayıcısı” ve rasyonalist olan Velihanov, İslam’ın ve Müslüman din adamlarının göçebe hemşehrilerinin üzerindeki etkisine kararlılıkla karşı çıktı. Velihanov’un kanısına göre İslam’ın Kazaklar üzerindeki etkisi, Bizans’ın Ruslar üzerindeki etkisinden çok daha tehlikeliydi. Her ikisi de “halkın ruhunu” bozuyor ve Velihanov’un inandığı sahiden ulusal ve tamamen özgün bir kültürün gelişmesine engel oluyordu.

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başında İslam karşıtlığı, Kazak düşüncesinin karakteristiğini oluşturmaktaydı. Din adamlarına karşı takınılan bu genel tutum, zamanın Rus entelektüel çevresinin sekülerleşmiş ve agnostik görüşlerinden kaynaklandı ve eğitilmiş Kazaklar arasında yayıldı. Eğitimci İbray Altınşarin (1841-1904) ve şair Abay Kunanbayoğlu (1845-1904) gibi önde gelen Kazak entelektüelleri, yazılarında aydınlanmaya duydukları derin bağlılığı ve Müslüman din adamlarına duydukları hoşnutsuzluğu sergilediler. Bu nedenle ne 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkler ve Müslümanlar arasında yayılan Ümmetçi ideoloji ne de Rusya’da bazı Tatarlar ve Azerbaycanlılar tarafından telkin edilen Pantürkizm, Kazaklar cephesinden herhangi bir yanıt bulamadı.

Profesör Winner, Kazakların hızlı Batılılaşma ve laikleşme sürecini büyük oranda göz ardı etmiş ve aynı zamanda 20. yüzyılın başlarında Kazaklar ve Tatarlar arasındaki manevi ve siyasi fikir ayrılıklarını da incelemeyi başaramamıştır. Bu anlaşmazlık, 1917-1919 yıllarında özellikle hiddetli bir hâl almış ve Rusya’nın Müslüman kültür ortamına 19. yüzyılın sonlarına dek yön veren Tatarların tecrit edilmesine yol açmıştır. Nihayetinde bu kopuş, Rusya’nın Türk halklarını Sovyetler Birliği’nin ayrı ayrı Türk ulusları olarak bölmüştür.

Winner’ın çalışmasının eleştiriye tabi tutulması gereken diğer sayfaları, Kazak milliyetçiliği ve onların bağımsızlık arzularıyla alakalıdır. Winner, Sovyet karşıtı muhalefetin esasen hiçbir zaman ayrılıkçı bir hareket şeklini almadığını fark etmemiştir. Örneğin Kazak özerk devletinin 1917-1919 yıllarındaki başkanı Dosmuhammedov, özerkliğin Rusya’dan tam

²⁸ age., s. 23-24.

bağımsızlık talep etmediğini, yalnızca komünizmin bozkırda yayılmasını önlemeyi hedeflediğini açıkça belirtmiştir.²⁹ Hatta Kazak milliyetçiliğinin önde gelen ismi olan Baytursınulu bile vatandaşlarını kimliklerini Ruslaşma ve Tatarlaşma riskinden korumaya davet ettiyse de tıpkı diğer çoğu Kazak liderleri gibi halkının henüz bağımsız bir devlet yapısını organize edebilecek durumda olmadığını farkındaydı.

Profesör Winner, son yüzyılda Kazak edebiyatının gelişiminin net bir resmini sunmaktadır. Sözlü yaratıcı gelenek, son derece Türk-Moğol ve göçebe özellik göstermekte olsa da yazılı edebiyat kaçınılmaz surette derin bir Rus etkisine maruz kalmıştır. Yüzyılın başında Kazak yaratıcı yazılarına halka hizmet etme popülist fikri egemen olmuştur ve Sovyet döneminde Rus nesir ve nazmının etkisi, birçok durumda her ne kadar rejim ve Parti zoruyla yaratılsa da Mayakovski gibi oldukça modernist bir şairden bile daha fazla tesirlidir.

Yaklaşık elli yıl öncesine değin hâlâ Cengiz Han'ın Orta Çağ evreninde yaşayan bu göçebe halkın zihinsel olarak, edebiyatı Lenin ve Mayakovski gibi son derece modern etkiler altında kalmış "Sovyet ulusu"na dönüşümünün hikâyesi enteresan hikâyelerden biridir ve "Rus Doğusu"na ilgi duyan okuyucular ve bilim insanları, bu konudaki ustalıklı sunumu için Profesör Winner'a minnettar olmalıdır. Yazar, tarih veya siyaset bilimi değil de edebiyat uzmanı olduğundan dolayı eserin yalnızca ikincil bir kısmını teşkil eden Kazak tarihine dair birtakım şüpheli yorumlar ve küçük hatalar kolayca mazur görülebilir.

Sovyetlerin komünist devrim uğruna yalnızca Rusya Müslümanlarını değil Orta Doğu ve Güney Asya'nın Müslüman dünyasını da kazanma çabalarının hikâyesi, Profesör Ivar Spector'ün yeni teksir edilmiş çalışması *The Soviet Union and The Muslim World*'de anlatılmıştır.³⁰ Bu bölgelerde bulunan ülkelerde uygulanan Bolşevik siyasetinin sistemli bir şekilde incelenmesi ve Sovyet hükûmetinin Rusya ve Asya'nın Müslümanlarına yönelik ilk bildirgesi, 1920'de Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları Kurultayı'na katılma davetiyesi, 1934'te Moskova'da yayımlanan Doğu Komünist Partisi programı gibi oldukça ender belgelerin İngilizce olarak ve tam biçimleriyle yayımlanması, çalışmanın başlıca katkıları oluşturmaktadır. Profesör Spector, 7 Aralık 1917'de Müslümanlara ve Doğu'nun diğer halklarına yönelik olarak yukarıda sözü edilen bildirgenin yayımlanmasının da gösterdiği gibi Doğu'da proletarya devrimi ihtimalinin, Bolşevik'in

²⁹ *Sovetskoi Kirgizskoi (Kazakh) Reputliki*, Almatı, 1936, s. XI; krş. M. Chokaev'in *Journal of the Royal Central Asian Society*'deki makalesi, 1931, s. 406.

³⁰ I. Spector, *The Soviet Union and the Muslim World*, Washington University Press tarafından dağıtıldı, Seattle, 1959'da yayımlandı.

uluslararası programında en başından beri önemli bir mesele olduğuna dikkat çekmektedir. Batılı güçlerin tüm odağının Almanya ile olan savaşa yoğunlaştığı 1917-1919 arasındaki zorlu yıllarda, Rus Beyaz ordularının faaliyetleri, Asya'yı neredeyse üç yıl boyunca Sovyetlerle doğrudan temastan korudu. Gerçekten de Bakü'de Doğu Halkları Kurultayı'nın gerçekleştiği yıl olan 1920 yılı, Asya'da devrimci eylemlerin başlangıcı oldu. 1.300 katılımcı arasında doğu Rusya'nın ulusal gruplarından birçok delegenin yanı sıra 235 Osmanlı Türkü, 192 İranlı, birçok Arap, Çinli, Kürt vd. de bulunmaktaydı. Kurultayın açılışındaki ana konuşmada "delegeler arasındaki en büyük birlik seviyesine, Zinovyev'in Müslümanları -İngiliz emperyalistlere karşı- cihada (kutsal savaşa) çağırdığı esnada" ulaşılmıştır. Bakü kurultayı, komünistlere katılımcılar arasındaki provokatörleri ve devrimci liderleri kazanma açısından çok iyi bir fırsat sunmuş olup bu toplantıları bundan sonra Doğu komünist hareketinin başlangıcı olarak kabul edilebilmektedir.

Daha sonraki bölümlerde Profesör Spector, Sovyet hükûmeti ile Orta Doğu ülkeleri arasındaki diplomatik ilişkileri ele almakta ve Sovyetlerin Türkiye, İran ve Afganistan tarafından tanınmasının Sovyetlerin saygınlığını önemli ölçüde arttırdığına ve İngiltere'yi Lenin'in hükûmetiyle en azından düzenli temas kurmaya ittiğine dikkat çekmektedir. Kitapta 1927-1941 dönemi kabataslak bir biçimde ele alınmış ve "Sovyet-Müslüman ilişkilerinde bir durgunluk" fasılası olarak tanımlanmıştır. Ancak bu tanım doğru değildir çünkü bu yıllarda Üçüncü Enternasyonal, Orta Doğu komünist partilerinin çekirdeğini oluşturmuştur. Günümüz İran, Arap, Kürt ve Türk komünist örgüt liderlerinin çoğunluğu bu yıllarda partiye katılmış ve tek bir Orta Doğu ülkesinin dahi Komünizmle aktif olarak mücadele etmediği bu yıllarda devrimci provokasyona başlamıştır. Özetle, Sovyet-Orta Doğu ilişkilerinin 2. Dünya Savaşı sırasındaki ve savaş sonrasındaki dönemleri birbirleriyle alakalıdır ve bu sayfalarda bulunabilecek pek az sayıda yeni materyal vardır. Son bölüm olan "Müslüman Dünyasında Sovyet Kültürel Etkisi" ise daha ilginç bir mevzudur. Anlaşıldığı üzere son savaştan bu yana Rus ve Sovyet edebiyatı Orta Doğu'nun Müslüman ülkelerinde, özellikle de Araplar arasında büyük bir okuyucu kitlesi kazanmıştır. Bazı Mısır, Suriye ve Lübnan süreli yayınları düzenli olarak Rus edebiyatından çevrilere veya bununla ilgili makalelere sayfalar ayırırken Sovyet filmlerinin gösterimleriyle Sovyet sanatçılarının gösterileri, Arap entelektüellerini ve orta sınıfı Sovyet kültürünün ve devletinin belli başlı kalıplarından ve sorunlarından haberdar etmiştir.

Profesör Spector, araştırmasında Sovyet-Müslüman ilişkileri hususunda tam ve hatta tutarlı bir çalışma sunmamış olsa da Sovyet dış politikasının

ve kültür politikasının bu az incelenmiş yönüyle alakalı bazı önemli bulgu ve verileri bir araya getirerek yararlı bir çalışma yürütmüştür. Araştırması Sovyetler'in kendi Müslüman nüfusuna karşı tutumlarındaki bocalamalarının anlaşılmasına katkıda bulunmuştur ve bu bocalamalar, büyük ölçüde dış ilişkilerin ve propagandanın taleplerine koşullanmış durumdadır.

Bu çalışma, Orta Doğu'daki ideolojik ve siyasi eğilimlerle ilgili George Lenczkowski ve Walter Z. Laqueur'un Yakın Asya ülkelerindeki komünizmi ve Sovyetler Birliği'nin onlarla olan ilişkilerinin değerli bir resmini aktaran kitapları gibi yakın zamanda yapılmış diğer çalışmalarla başarılı bir biçimde zenginleştirilebilir.³¹ Bu makalede, Rusya'nın Müslümanları hakkındaki Amerikan araştırmalarının daha teferruatlı bir değerlendirmesi yapılamaz ancak bu temel yayınlardan açıkça anlaşıldığı üzere Amerikan bilim dünyası, bu alandaki başlangıç merhalesini aşmış ve Rus tarihinin bu körpe ve şimdiye dek keşfedilmemiş kısmına yönelik birçok saygın çalışmaya şimdiden katkıda bulunmaya başlamıştır.

³¹ George Lenczkowski, *The Middle East in World Affairs*, Cornell University Press, 1956; ve Walter Z. Laqueur, *Communism and Nationalism in the Middle East*, New York, F. Praeger, 1956.

Extended Summary

In this article, Serge A. Zenkovsky examines various works on the Moslem regions of the Russia from different authors with highlighting their strengths as well as their shortcomings and errors.

At the beginning of this article, Eugene Schuyler's two-volume study named *Turkistan*, which appeared as a result of his extensive journey to the Central Asian territories conquered by the Russians during his service as an American consul in Moscow, is mentioned. This work created from American testimony about Russia's vast Moslem region remains the best first-hand report to date and was the first of a series of publications dealing with Russia's Islamic territories in the late nineteenth and early twentieth centuries and reaching a relatively large circulation in that country. In his study, Schuyler stated that the tsarist-specific policies in the non-Russian eastern regions of the empire differed markedly from the colonial systems of Western European powers and mentioned the characteristic features of Russian policy in Turkestan.

In 1917, the Russian Revolution increased interest in the "Oriental" nationalities and provinces of Russia where its interests lay, and thus the involvement of Russia's Moslems found quite a few commentators among American journalists, political observers and scholars. However, at this point it seems that many of the authors were little prepared to conduct a study on the cultural and social evolution of the Turkic peoples.

Research in this field entered a new phase in the early 1950s when scholars rather than tourists and politicians began to conduct studies on these various national and cultural groups. During this period, the Russian Research Center at Harvard University became the main center for Russian-Islamic studies in this country. Richard Pipes, who served as a Professor of Russian History at this institution, was one of the first individuals to initiate historical investigations into the Turkic peoples of the Soviet Union, and his article on the Bashkirs and their activities during the 1917-1922 civil war is considered a pioneering study in this field. In his distinguished work published in 1954 titled *Formation of the Soviet Union*, he dedicated several sections to the Moslem regions of Russia with the part concerning Communist Moslems attracting particular interest. In this section, Professor Pipes demonstrated that Moslems were not immune to revolutionary and Communist propaganda and that a significant number of Soviet Moslems provided substantial support in the struggles against the White Russian armies. Dr. Firuz Kazemzadeh, another young Harvard historian, explained the national aspirations of the Transcaucasian people and their efforts to establish their own state in a clear and effective manner in his work *The Struggle for Transcaucasia* published in 1951. The parts about Azerbaijanis, the main Moslem group of the region in the work in question offer an interesting reading experience. The early history of Central Asia also captured the interest of Richard Frye, a Harvard Orientalist, who published the *History of Bukhara* in 1954. Edward Sokol, the author of *The Revolt of 1916 in Russian Central Asia*, during the time these works were created, deserves particular mention as he is the first person to provide a comprehensive

and relatively impartial explanation of the events in Central Asia in 1916 and the conflict between the native people of Central Asia and the tsarist regime.

After discussing these studies, Zenkovsky mentions four works that are entirely based on Russian-Moslem relations. Among these books, Charles W. Hostler's book, *Turkism and the Soviets*, published in 1957, is placed first in the research due to its broad and encompassing approach. The most intriguing aspect of Hostler's study is the origin and rise of Turkic nationalism. The author notes that since their emergence on the historical stage, militant nationalism has been a distinguishing characteristic of the Turkish political attitude, providing examples of the Turkic peoples capacity to dominate and assimilate foreign nations. However, according to this critics perspective, the question remains debatable whether the dynamic expansion movements of the early Turkic conquerors can be interpreted as an expression of nationalism. In conclusion, while the statistical data presented about Turkic peoples and the pages concerning national opposition in *Turkism and the Soviets* contain some inaccuracies, they are generally well-regulated and useful. Alexander G. Park's pioneering work, *Bolshevism in Turkestan, 1917-1927*, is significant in that it discusses the daily functioning of the regime and categorizes the international supporters of the regime, while also addressing the Moslems who were appointed to public positions and rose in status. The most valuable part of Park's research is the narrative of efforts to incorporate more locals into the Soviet police, party ranks, and administrative bodies, with Jadids providing favorable tools for this endeavor. Ultimately, this book presents a broad picture of the first ten years of Sovietization in Turkestan, concluding that despite the remarkable successes of Soviet propaganda and educational efforts, the local population did not permanently gain any significant portion and that these activities led to a new form of exploitation. In the third book examined, *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, Thomas G. Winner discusses the Kazakhs' approach to Islam by addressing their folklore, writings, and to some extent their cultural development, while providing examples from Kazakh intellectuals. Although Winner largely overlooks the rapid Westernization and secularization process of the Kazakhs and fails to successfully explore the ideological differences between Kazakhs and Tatars in the early twentieth century, he presents a clear picture of the development of Kazakh literature in the last century. The last book Zenkovsky examined was Ivar Spector's *The Soviet Union and the Muslim World*, which included findings about the diplomatic relations between the Soviets and the Moslem world of the Middle East and Southern Asia. In the research, it was pointed out that the work was not complete and consistent, but it was still stated that it contributed to understanding the vascillations of the Soviets in their attitudes towards their Moslem population.

